نوع مقاله: نوع مقاله شما

DOI: 10.22034/ats.2026.2093018.1040

فصلنامه پژوهش‌های معماری نوین
دوره ۶، شماره ۲، پیاپی ۲۰
تابستان ۱۴۰۵
صص ۶۸-۴۹

Architectural Technologies
Studies Journal
Vol. 6, Issue. 2, Serial No. 20
Autumn 2026
Pages 49-68

صورت‌بندیِ انتقادیِ مسئلۀ حفاظت از میراث مذهبی در پرتو اسناد بین‌المللی و رویکردهای معاصر

نسیم عسگری[1*]

۱-استادیار، گروه معماری، دانشکدۀ هنر و معماری، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
asgari@usc.ac.ir

تاریخ دریافت: [۱۴۰۵/۳/۹] تاریخ پذیرش: [۱۴۰۵/۵/۲]

چکیده

گفتمان معاصر، میراث مذهبی را مفهومی سیال و برساخته می‌داند که در هم‌پیوندی دین، فرهنگ، سیاست و میراث‌سازی شکل می‌گیرد و معنا و مصادیق آن همواره در مسیر بازنمایی و اعتباربخشی نهادهای مرتبط دگرگون و بازتعریف می‌شوند. کانون مسئله در فاصله میان فهم زیسته گروه‌های دینی از مکان و صورت‌بندی حقوقی و اداری آن برای شناسایی، ارزیابی و مدیریت نهفته است. به سخن سنجیده‌تر، حفاظت از این میراث، فراتر از احراز ویژگی‌های تاریخی و معماری، موقوف بر ایضاح منطق ترجمه و بازصورت‌بندی ارزش مذهبی در مقام موضوعی عمومی در قلمرو سیاست‌گذاری است. وجه همت این نوشتار، تبیین سیر تحول مبانی، ردیابی گسترش دامنۀ مداخله و بازشناسی چالش‌های حفاظت از میراث مذهبی در اسناد بین‌المللی است. پژوهش حاضر با رویکردی کیفی و ماهیتی توصیفی ـ تحلیلی، طبق روش اسنادی انجام یافته است. ساختار مطالعه با انتخاب هدفمند متون حقوقی، نظری و مدیریتی فراهم آمد و پس از سنجش اصالت، وثاقت و معناداری آن‌ها، گزاره‌های همسو با پرسش تحقیق در پیوستاری زمانی و مضمونی تنظیم و مناسبات درونی، گسست‌ها و جهت‌های تغییر با استدلال منطقی و تفسیر تطبیقی واکاوی شد. برآیند این بررسی، گذار چهارچوب حفاظتی اماکن مذهبی از مصونیت در مخاصمات و تضمین آزادی عبادت به پذیرش ارزش‌های تاریخی، معماری، فرهنگی و معنوی و سپس توجه به بستر، منظر، مشارکت و مدیریت پایدار بود. بااین‌همه، بسط مفهومی هنوز بر نارسایی‌های بنیادین فائق نیامده است و قداست همچنان با موازین عام میراثی سنجیده می‌شود، تفکیک امر ملموس از ناملموس پیوند زندۀ لایه‌های مکان را می‌گسلد و جایگاه متولیان در حد مشورت باقی می‌ماند. قراین حاکی از آن بود که حفاظت، ناظر بر نسبتی تاریخی و پویا میان معنای دینی، صورت مادی، کاربرد و استمرار اجتماعی مکان است و وجاهت هر مداخله از پاسداشت شأن قدسی، نظم حضور و کنشگری مؤثر گروه‌های متولی حاصل می‌شود.

واژگان کلیدی: میراث مذهبی، ارزش قدسی، اسناد بین‌المللی، چالش‌های حفاظت، ابعاد ملموس و ناملموس.

۱-مقدمه

میراث مذهبی طیف متنوعی از بناها، مجموعه‌ها، محوطه‌ها، مناظر، مسیرهای زیارتی و عناصر وابسته بـه آیـین‌هـا را در برمـی‌گیـرد و جلوه‌های گوناگونی از پیوند دین با تاریخ، فرهنگ و فضا را آشکار می‌سازد. به بیان دیگر، نگرش دینی، مکـان را عرصـه‌ای متجـانس تلقی نمی‌کند و میان قلمرو مقدس و محیط پیرامون آن تمایزی کیفی برقرار می‌سازد (الیاده، ۱۳۹۳، ۲۱). این پیچیدگی، جایگاه میـراث مذهبی را در مقیاس جهانی با ابهام مفهومی و پراکندگی حقوقی مواجه ساخته است؛ به‌طوری‌که گاه در زمرهٔ بناهای تاریخی و گـاه در قالب دارایی‌های مذهبی شناسایی می‌شود. تفاوت میان این عناوین و طبقه‌بندی‌ها، تعیین حدود موضـوع و الزامـات حفاظـت از آن را دشوار می‌سازد. اگرچه میراث مذهبی با مظاهر متنوع خود جایگاهی برجسـته در میـراث‌فرهنگـی دارد (Aulet & Vidal, 2018, 244)، هنوز نظامی اختصاصی و یکپارچه به‌منظور شناخت و حفاظت از تمامی ابعاد آن شکل نگرفته است.

بااین‌حال، کاستی یادشده به معنای بی‌سابقه بودن حفاظت از این میراث ندارد. محافظت از مکان‌های مذهبی در جوامع سنتی، به‌عنـوان یکی از کهن‌ترین شیوه‌های صیانت آگاهانهٔ میراث، یادآور می‌شود که اختصاص این مکان‌ها به اعمال و مناسبت‌هـای آیینـی، در گـذر زمان، با حرمت و مراقبتی ویژه همراه بوده است (یوکیلهتو، ۱۳۹٤، ۳۱–۳۲). از سوی دیگر، شرایط معاصر ایـن میـراث و در معـرض تهدید قرارگرفتنِ آن، اهمیت توجه به مسئلهٔ حفاظت را نه‌تنها از باب ارزش‌های تاریخی و معماری، بلکه از نظـر جایگـاه آن بـه‌مثابـه منبع معنا و نشانهٔ هویت مذهبی و فرهنگی آشکارتر می‌سازد (برگر و همکاران، ۱۳۹٦، ۱٤–۱٦). علاوه‌برآن، قلمرو برخی از گونه‌های این پدیده تنها به عرصهٔ اثر حصر نمی‌شود و حریم‌های وابسته به حرمت و تشـخص مکـانی را نیـز در برمـی‌گیـرد (بررتـون، ۱۳۷۷، ۱۲۸–۱۳۷). در چنین شرایطی، فشارهای توسعه، گسترش گردشگری، منازعات، تغییرات کـارکردی و مـداخلات ناسـازگار، هرکـدام می‌تواند به مسئله‌ای پیچیده در حفاظت مبدل شود که مواجهه با آن، با تمسک صرف به اصول و ضوابط عمومی میراث‌فرهنگی میسـر نمی‌شود.

براین‌اساس، مسئلهٔ پژوهش به بازشناسی سیر تغییر نگاه‌های حاکم بر میراث مذهبی در اسناد بین‌المللی معطوف می‌شود. بررسـی ایـن متون در پیوستار زمانی، امکان شناخت مبانی حفاظت، دگرگونی حوزهٔ مداخله و چالش‌های برآمده از هر مرحلـه را فـراهم مـی‌سـازد. این نوشتار با طرح این پرسش که «شناخت و حفاظت از میراث مذهبی در سیر تحول اسناد و چهارچوب‌های بـین‌المللـی طبـق کـدام منطق و مؤلفه‌هایی سامان یافته است؟»، قصد دارد روند تغییر مبانی، قلمروها و چالش‌های حفاظت از میراث مذهبی را تبیین نماید.

۲-مرور مبانی نظری و پیشینه

مفهوم میراث مذهبی در گفتمان معاصر را نمی‌توان با اتکا تقابل‌های ساده میان امر مقدس و امر عرفی، مذهب و فرهنـگ، یـا کالبـد و معنا تبیین کرد. دامنهٔ این مفهوم از دارایی کالبدی فراتر می‌رود و در شبکه‌ای از روابط میان فرهنگ مـادی، قداسـت، حافظـه، هویـت، اجتماع، قدرت و شیوه‌های زیست دینی شکل می‌گیرد (Tsivolas, 2019, 2; Burchardt & Ural, 2024; Niedźwiedź, 2024). مکـان مذهبی نیز در انزوای تاریخی یا جغرافیایی معنا نمی‌یابد و از روابط پیچیدهٔ خود با گذشته و با مکان‌های دور و نزدیک تأثیر می‌پـذیرد (کرسول، ۱۳۹۸، ۱۱۸). از این حیث، ارزش میراثی مکان مذهبی تنها بر قدمت، کیفیت زیباشناختی یا اعتبار هنـری اسـتوار نمـی‌شـود، بلکه از پیوند آن با آیین، باور، بدن، تجربهٔ جمعی و نظام‌های معنابخش پدید می‌آید. چنین برداشتی، میراث مذهبی را به بنـا، شـیء یـا دارایی ایستا محدود نمی‌سازد، بلکه آن را فرایندی اجتماعی و فرهنگی در نظر می‌آورد که از طریق گزینش و گردآوری، نهادینه‌سـازی شکل می‌گیرد. این فرایند نشان می‌دهد که جوامع معاصر کدام بخش‌های گذشته را به یاد می‌آورند یـا بـه فراموشـی مـی‌سـپارند، چـه روایت‌هایی از آن بر می‌سازند و چه کسانی را وارث آن می‌شناسـند (Thouki, 2022, 1036–1037). بـرایـن‌اسـاس، شـناخت میـراث مذهبی مستلزم مداقه در نحوهٔ درهم‌تنیدگی این لایه‌ها در شکل‌گیری ارزش‌ها و معانی است.

وجه دشوارتر این هم‌پیوندی، به تفاوت میان پیدایش ارزش مذهبی در تجربهٔ زیسته و بازنمایی آن در زبان رسمی میراث بازمی‌گردد. مکان مقدس می‌تواند برای یک اجتماع واقعیتی مشترک و عینی باشد، اما درک قدسی از آن همواره یکسان باقی نمی‌ماند و گاه از مبانی متفاوت یا متعارض سرچشمه می‌گیرد (الکساندر، ١٣٩٥، ١٨٦؛ سانسو، ١٣٩٩، ٩٨). نظام‌های بین‌المللی به جهت ورود این ارزش‌ها به رویه‌های حقوقی و اداری، آن‌ها را به معیارهایی همگانی، سنجش‌پذیر و قابل‌مقایسه ترجمه می‌کنند (Franceschini, 2024a, 22, 24–25; Tsivolas, 2019, 1–2). این بازترجمه، اگرچه امکان شناسایی و حمایت رسمی را فراهم می‌سازد اما خطر فروکاستن تجربهٔ قدسی به شاخص‌های فنی و محوشدن تمایز میان خوانش‌های دینی را در پی دارد. بدین اعتبار، فهم میراث مذهبی مستلزم توجه هم‌زمان به تجربهٔ امر متعالی، ادراک فرهنگی، معانی قدسی و رویه‌های علمی و تطبیقی است (Franceschini, 2024b, 52)؛ بنابراین، شناسایی و ثبت میراث مذهبی بیش از آنکه اقدامی اجرایی باشد، به بازاندیشی در پیش‌فرض‌های معرفتی نظام‌های ارزش‌گذاری، به‌ویژه از حیث نحوهٔ تعین ارزش‌های ناملموس در کالبد مکان مذهبی، نیاز دارد.

آیین‌ها، باورها، روایت‌ها، نمادپردازی‌ها و فنون ساخت در کالبد بنا، آرایه‌ها، شمایل‌نگاری و سازمان فضایی تعین می‌یابند و نحوهٔ تعامل پیروان با مکان را شکل می‌دهند (Franceschini, 2023, 91–92, 105–106, 112–114; Franceschini, 2024b, 64–65; ریاضی، ١٣٩١، ٦٢–٧٠). نادیده‌انگاشتن این ابعاد، نه‌تنها بخشی از معنای مکان را زایل می‌سازد، بلکه وجوه فرهنگی، هویتی و سیاسی میراث ملموس را نیز مخدوش می‌کند (Tsivolas, 2014, 42–43). با این اوصاف، دلالت‌های میراثی صفاتی الحاقی انگاشته نمی‌شوند، بلکه در لایه‌های تاریخی، مداخلات گذشته، شیوه‌های کاربرد، حافظهٔ اجتماعی و استمرار معنا جستجو می‌شوند. تحلیل مستند و فرایندمحور، این دلالت‌ها را به‌مثابه ارزش‌هایی درون‌ماندگار بازمی‌شناسد و هرگونه بازاستفاده را مرحله‌ای تازه در سیر تحول مکان ارزیابی می‌کند (Longhi, 2022, 13–15). چنین دریافتی، رویکرد حفاظت را از صیانت صرف کالبد فراتر می‌برد و زمینهٔ بازتعریفِ نسبت دین، قداست و فرهنگ را فراهم می‌سازد.

پیداست که میراثی‌شدن مکان مذهبی را نمی‌توان انتقال سادهٔ آن به قلمرو فرهنگ دانست. این دگرگونی با سه فرایند فرهنگی‌شدن امر مذهبی، میراثی‌شدن دین و قدسی‌شدن میراث همراه می‌شود. از این دیدگاه، ورود اشیا و مکان‌های مذهبی به عرصهٔ ارزیابی تاریخی، زیباشناختی و ملی همواره به گسست آن‌ها از حیات آیینی نمی‌انجامد، بلکه می‌تواند لایه‌ای تازه از معنا به دلالت‌های پیشین بیفزاید و امر قدسی را در نسبت با هنر، مکان‌های حافظهٔ جمعی و بازنمایی‌های فرهنگی بازتعریف کند (Burchardt & Ural, 2024, 717; Tsivolas, 2019, 8–12). در این میان، زیباشناسی دینی میان فرم، نماد و تجربهٔ مذهبی پیوند برقرار می‌کند و حضور امر قدسی را در صورت‌های کالبدی بازمی‌نمایاند (Tsivolas, 2014, 40–41, 43–46). حاصل این دگرگونی‌ها نشان می‌دهد که میراث مذهبی به بقای کالبد ختم نمی‌شود و به‌واسطهٔ پیوند مستمر میان مکان، اجتماع، آیین، حافظه و تجربه دوام می‌یابد.

بدین لحاظ یکی از وجوه تمایز میراث مذهبی از دیگر گونه‌های میراث، به سرشت زندهٔ آن بازمی‌گردد. چنین ارزش‌هایی در جریان کاربرد، مراقبت و تجربهٔ مذهبی در مکان پدید می‌آیند و تنها پس از گذشت زمان به کالبد نسبت داده نمی‌شوند (Wijesuriya, 2005, 31). در مفهوم دین زیسته نیز قداست ویژگی ثابت و مستقل از انسان مفروض نمی‌شود، بلکه حاصل شیوه‌های حضور، عمل، تجربه و معناگذاری در مکان دانسته می‌شود (Levi & Kocher, 2013, 912). این ذهنیت، گسست از کارکرد عبادی پیشین را ملازم زوال معنای مذهبی مکان نمی‌داند، زیرا آن می‌تواند از وضعیت میراث زنده به میراث زیسته گذر کند و همچنان در حافظهٔ جمعی، تجربهٔ روزمره و حس تعلق اجتماع حضور داشته باشد (Lindblad, 2022, 27–28, 33–34, 38)؛ بنابراین، دوام این میراث نه به ثبات کامل عملکردها، بلکه به ظرفیت آن برای استمرار معنا در بستر تغییر وابسته است. این ملاحظه، بررسی پویایی زمانی، سازگاری و تحول کارکردهای مکان مذهبی را ضروری می‌سازد.

پویایی میراث مذهبی زنده (تصویر ١) در ظرفیت آن برای انطباق با تحولات کالبدی، آیینی و اجتماعی آشکار می‌شود و نباید با ثبات مطلق یا تکرار وضعیت‌های پیشین یکسان انگاشته شود. تعمیر، نوسازی، جایگزینی اجزا، بازتنظیم شیوه‌های استفاده و تحول آیین‌ها

می‌توانند بخشی از روند تحول آن را تشکیل دهند. در برخی سنت‌های مذهبی، فرسودگی مادهٔ تاریخی یا تجدید عناصر کالبدی در چرخهٔ زیست مکان جای می‌گیرد و اصالت، بیش از آنکه به بقای مادهٔ نخستین وابسته باشد، در تداوم ارزش، عمل، معنا و رابطهٔ اجتماع با مکان تحقق می‌یابد (Pusalkar, 2022, 85–86, 92). در چنین استنباطی، دگرگونی همواره تهدیدی برای میراث به شمار نمی‌آید و حفاظت، به‌جای ممانعت کامل از آن، بر هدایت آگاهانهٔ این فرایند تمرکز می‌یابد. بازاستفادهٔ انطباقی نیز زمانی در امتداد سیر تاریخی مکان قرار می‌گیرد که بر شناخت ارزش‌های تاریخی، اجتماعی، حافظه‌ای و فضایی تکیه کند و به مرحله‌ای تازه از سازگاری بنا بدل شود (Longhi, 2022, 15–16). این رویکرد، نقش اجتماع متولی را در تشخیص حدود و نحوهٔ مداخله برجسته می‌سازد و حفاظت را با استمرار کارکرد و معنای مکان پیوند می‌دهد.

در چنین کیفیتی، نسبت میان قداست، حفاظت و بهره‌برداری از مکان به موضوعی برای مذاکره بدل می‌شود. اجتماع دینیِ متولی، نهاد میراثی و گروه‌های مرتبط، دریافت‌ها و انتظارهای یکسانی از نحوهٔ استفاده، بازنمایی و مدیریت مکان ندارند و همین تفاوت، تعیین حدود مداخله و بهره‌برداری را دشوار می‌سازد (Fernández-Álvarez et al., 2022). باوجود اهمیت این مناسبات، پراکندگی مفهومی، دشواری گونه‌شناسی و کمبود رهنمودهای اختصاصی همچنان در ادبیات میراث مذهبی تداوم دارد (Stovel et al., 2005, 2; Rudolff, 2015, 9–10) و با تأمل در پژوهش‌های موجود (جدول ۱)، سه سویهٔ عمده در این حوزه قابل‌تشخیص است.

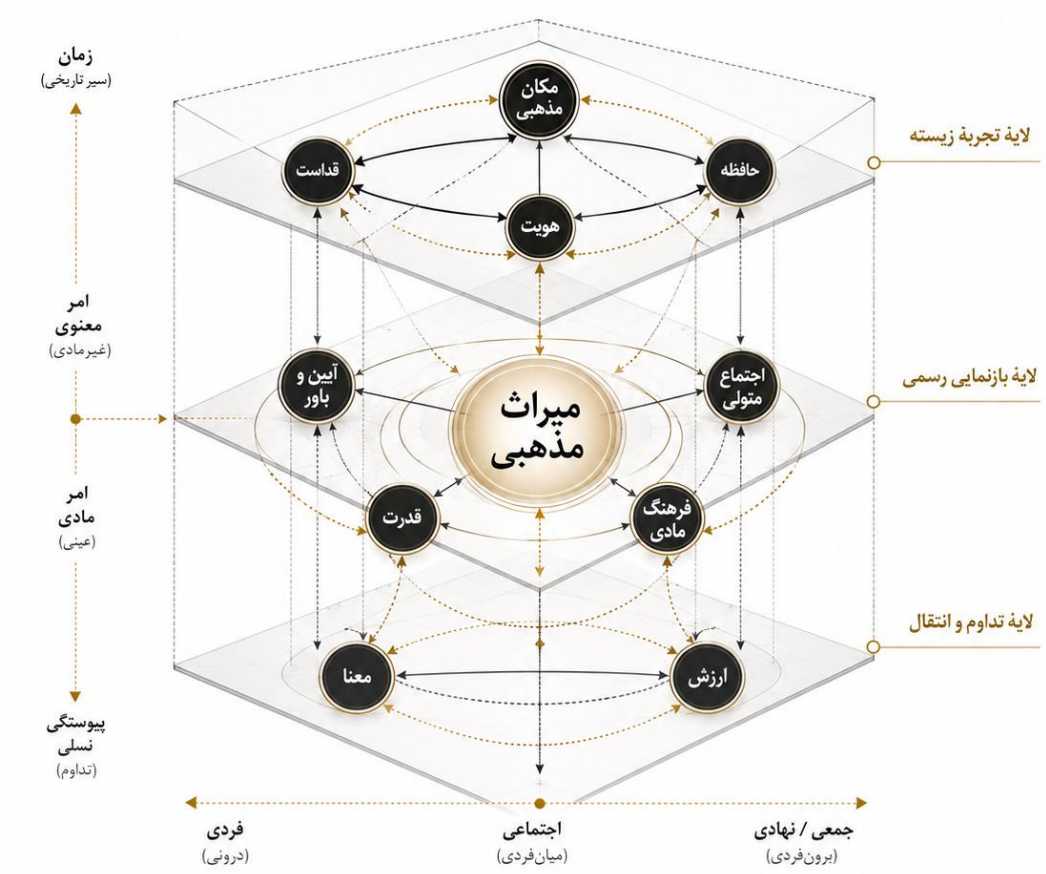

تصویر ۱: مدل مفهومی چندلایهٔ نظام‌مند پوییِ میراث مذهبی (نگارنده، ۱۴۰۵)

بخشی از نگارش‌های مرتبط با موضوع ذکرشده به تبیین نسبت میان حفاظت فرهنگی، حق دسترسی دینی، مسئولیت دولت و خودمختاری اجتماع متولی اختصاص دارد. این نوشتارها جایگاه میراث مذهبی را در قلمرو حقوق عمومی و آزادی دین بررسی می‌کنند و حدود مداخلهٔ دولت در برابر اختیار اجتماع متولی را مورد بحث قرار می‌دهند. مفاد این مطالعات نشان می‌دهد که غلبهٔ

منطقِ دولت‌محور می‌تواند ارزش مذهبی را در قالب هویت ملی بازتعریف کند و میراث مشترک را، به‌ویژه در جوامع متکثر، به ابزاری برای تحکیم هویت غالب و طرد اقلیت‌ها بدل سازد (Ferrari, 2014; Tsivolas, 2019; Lixinski, 2020; Baumgartner, 2023).

حیات‌مندی، قداست و زمانمندی نیز در کانون توجه قرار می‌گیرد. برپایهٔ این رویکرد، ورود مکان مذهبی به قلمرو میراث، امر قدسی را تضعیف نمی‌کند و تداوم معنای آن را در پیوند میان کارکرد، حافظه، ارزش‌های درون‌ماندگار، قداست‌های متکثر و تجدید حیات امکان‌پذیر می‌سازد (Isnart & Cerezales, 2020; Thouki, 2022; Lindblad, 2022; Longhi, 2022; Salemink, 2022; van den Hemel et al., 2022; De Jong, 2023; Coleman, 2025).

بازبینیِ ضوابط بین‌المللی و شیوه‌های حکمرانی، وجه انتقادی این مباحث را آشکار و نارسایی سنجه‌های اصالت، یکپارچگی و نمایندگی، تفکیک میراث ملموس از ناملموس، گسست اجتماع متولی از مکان در شرایط منازعه و به‌حاشیه‌رفتن حیات آیینی در رویه‌های رسمی را برجسته می‌سازند (Franceschini, 2024a, 2024b; Sabri & Sakallı, 2024; Chae, 2026). بااین‌وجود، هنوز کاوشی منسجم، فراگیر و انتقادی از نسبت این مباحث با سیر تحول اسناد بین‌المللی ارائه نشده است.

جدول ١: پیشینه‌شناسی تفصیلی پژوهش (نگارنده، ١٤٠٥)

ردیف	منبع	جایگاه نظری	نسبت انتقادی با نظام‌های بین‌المللی میراث	شکاف نظری در خوانش اسناد بین‌المللی میراث
١	Ferrari(٢٠١٤)	حفاظت حقوقیِ مکان مقدس (میان نظام میراث‌فرهنگی و حق دسترسی دینی)	غلبهٔ منطق میراث‌فرهنگی بر حق دسترسی دینی	نبود اصول تطبیقی از نسبت حفاظت میراثی و حق دسترسی دینی
٢	Tsivolas(٢٠١٩)	دوگانگی حقوقی میراث مذهبی (میان مسئولیت دولت در پاسداشت میراث و خودمختاری اجتماع دینی)	ابهام در مرزبندی مسئولیت عمومی و خودمختاری دینی	غلبهٔ قرائت حقوقی بر نقد معیارهای اجرایی میراث
٣	Lixinski(٢٠٢٠)	سیاسی‌شدن میراث مذهبی (در نسبت با دولت‌محوری، هویت ملی و حقوق بین‌الملل)	تضعیف ارزش دینی در روایت دولت‌محور میراث	محدودماندن دیدگاه به کنوانسیون‌های ١٩٧٢ و ٢٠٠٣ و پیوند با سیاست ملی
٤	Isnart & Cerezales (٢٠٢٠)	هم‌زیستی قداست و میراثی‌شدن (در مجموعه‌وارهٔ میراث مذهبی)	نادیده ماندن هم‌زمانیِ ارزش دینی و ارزش میراثی	پرداخت ناکافی به ارزش‌های دینی در چهارچوب‌های رسمی
٥	Thouki(٢٠٢٢)	میراثی‌شدن پساسکولار مکان مذهبی (در نقد گفتمان مجاز میراث)	غلبهٔ گفتمان مجاز میراث بر زیست دینی مکان	محدود بودن ردیابی متن‌محور گفتمان مجاز میراث
٦	Lindblad(٢٠٢٢)	تداوم میراث زنده (در پیوند کاربرد، اجتماع و مراقبت)	کالبد محور شدن حفاظت در برابر تداوم کاربرد و مراقبت	فاصله‌گرفتن از نسبت میراث زنده با دوگانهٔ امر ملموس و ناملموس
٧	Longhi (2022)	درون‌ماندگاری ارزش مذهبی (در پیوند کالبد، آیین و حافظه)	تفکیک ارزش مذهبی از کالبد، آیین و حافظه	بی‌توجهی نسبی به جایگاه ارزش مذهبی در معیارهای ارزش‌گذاری
٨	Salemink(٢٠٢٢)	تکثر قداست‌ها (در مدیریت میراث مذهبی)	نادیده‌انگاری رقابت ارزش‌های قدسی در ارزش‌گذاری جهانی میراث	غلبهٔ مبحث انسان‌شناختی بر استخراج دلالت‌های هنجاری میراث
٩	van et Hemel den al. (٢٠٢٢)	ظهور قداست در قلمرو میراث (در نسبت با میراثی‌شدن دین)	پنهان‌ماندن نقش قدسی‌ساز نظام میراث در ساختار سکولار ارزش‌گذاری	فقدان نظر جامع بر فرایندهای قدسی‌شدن میراث
١٠	De(٢٠٢٣) Jong	زمانمندی‌های درهم‌تنیده	تقدم الگوی ثبات تاریخی بر	توجه اندک به نسبت زمانمندی‌های

ردیف	منبع	جایگاه نظری	نسبت انتقادی با نظام‌های بین‌المللی میراث	شکاف نظری در خوانش اسناد بین‌المللی میراث
		(میان تداوم قدسی و تجدید حیات میراث)	زمانمندی‌های تجدید حیات میراث	تجدید حیات و مفاهیم حفاظت
۱۱	Baumgartner (۲۰۲۳)	کاربست سیاسی میراث مذهبی (میان تعلق اکثریت و طرد اقلیت)	پنهان‌ماندن غلبهٔ اکثریت در قالب میراث مشترک	غفلت از منطق شمول و حذف در چهارچوب‌های رسمی
۱۲	Franceschini (b۲۰۲٤ a;۲۰۲٤)	بحران معیارهای یونسکو (در سنجش میراث مذهبی ملموس و ناملموس)	فروکاست ارزش مذهبی در معیارهای یونسکویی اصالت، یکپارچگی و نمایندگی	محدود ماندن نقد به نظام یونسکو و معیارهای ثبت
۱۳	Sabri Sakallı & (۲۰۲٤)	گسست اجتماع دینیِ متولی از میراث مذهبی زنده (در شرایط منازعه و جابه‌جایی اجباری)	نابسندگی نظام حفاظت در نگهداشت پیوند اجتماع متولی با مکان	نگاه کوتاه به نقش اجتماع متولی در چهارچوب‌های رسمی منازعه
۱٤	Coleman(۲۰۲٥)	درهم‌تنیدگی میراث و قداست (فراتر از تقابل میراث و امر قدسی)	نادیده‌ماندن درهم‌تنیدگی میراث و قداست در ارزش‌گذاری رسمی	نبود ساختار مفصل با نظر به معیارهای موجود
۱٥	Chae(۲۰۲٦)	حکمرانی میراث زنده مذهبی (میان تداوم آیینی و مقررات حفاظت میراث)	به‌حاشیه‌رفتن اجتماع دینی در رویه‌های حکمرانی میراث زنده	محدودماندن تحلیل حکمرانی به زمینهٔ ملی و تجربی

۳-روش‌شناسی

این پژوهش، با ماهیتی توصیفی – تحلیلی و رویکردی کیفی، به روش اسنادی به انجام رسیده است. ازآن‌جهت‌که سند در این شیوه تنها مأخذ گردآوری داده‌ها به‌حساب نمی‌آید و در جایگاه دادهٔ اصلی قرار می‌گیرد و با گزینش هدفمند، ارزیابی انتقادی و تفسیر منظم واکاوی می‌شود (Tight, 2019)؛ انتخاب آن با سرشت اطلاعات بررسی‌شده تناسب دارد. به‌بیان‌دیگر، پیکرهٔ اصلی مطالعه از متون رسمی شکل می‌گیرد و دسترسی به شواهد مرتبط از راه مطالعهٔ ژرف‌نگر آن‌ها امکان می‌یابد. علاوه‌برآن، سرشت متنی، معنایی و ناساخت‌مند محتواها نیز اقتضا می‌کند که سطح تحلیل بر تفسیر و وزن تبیین بر توصیف استوار شود (فراستخواه، ۱۳۹٦، ۳۳). داده‌های مدنظر نیز از طریق جست‌وجو و بازیابی اسناد در پایگاه‌های رسمی نهادهای صادرکننده و مرور منابع کتابخانه‌ای مرتبط گردآوری شده است.

ابتدا، اسناد مرتبط باتکیه‌بر نمونه‌گیری هدفمند و نظری انتخاب و اصالت، اعتبار، نمایایی و معناداری هریک در پذیرش نهایی موردسنجش قرار گرفته (صادقی فسایی و عرفان‌منش، ۱۳۹٤، ۷٤) و سپس، گزاره‌های متناسب با پرسش پژوهش استخراج و در دسته‌های مفهومی و زمانی تنظیم شده است. در گام دوم، استدلال منطقی در مقام راهبرد و استنتاج که با روندی پیوسته از مقدمات به نتیجه و رویکرد تحلیلی ـ تفسیری در پژوهش‌های کیفی و تاریخی تناسب دارد (میرجانی، ۱۳۸۹، ۳۸–۳۹، ٤۷)، به کار گرفته شده است. بدین‌مبنا، مفاهیم در ارتباط با یکدیگر و با توجه به موقعیت زمانی هر سند و جهت‌گیری متون پیشین و پسین اتخاذ گردیده است. حاصل این قیاس، با آشکارسازیِ روابط درونی، گسست‌ها و مسیرهای تحولِ اسناد، محور تنظیم یافته‌ها و تبیین روندهای اصلی پژوهش قرار گرفته است.

٤-یافته‌ها

واکاوی متون و چهارچوب‌های بین‌المللی نشان می‌دهد که گسترش دامنهٔ حفاظت از میراث مذهبی، به‌موازات تقویت ارزش‌های میراثی، همواره به تثبیت جایگاه مستقل معنای قدسی نینجامیده است. زبان رسمی این متون، مکان مذهبی را بیشتر به استناد ارزش‌های تاریخی، معماری، فرهنگی و مدیریتی بازشناخته و حیات آیینی و نقش اجتماع متولی را با تأخیر وارد قلمرو حفاظت کرده است. مسئلهٔ اصلی، چگونگی بازبیان امر مذهبی در قالب مفاهیمی است که قابلیت ثبت، سنجش و اعمال در این نظام را داشته باشند.

تفحص زمانیِ اسناد نشان می‌دهد (جدول ٢)، که حمایت از مکان‌های مذهبی، پیش از ورود به چهارچوب حفاظت از میراث، بر دو بنیان حقوقی متمایز استوار بود. در متون مربوط به منازعه، بر مصون نگه‌داشتن بناها، اموال و نهادهای مذهبی و نیز استمرار اعمال عبادی تأکید می‌شد. حال‌آن‌که اسناد حقوق بشر، عبادت و حضور در این مکان‌ها را ذیل آزادی دینی و حق اظهار باور به رسمیت می‌شناخت (UNGA, 1949, 1966, 1981; UNHRC, 1993). در این دو رویکرد، پیوند درونی میان کالبد، قداست، آیین، حافظه و اجتماع متولی مبنای حمایت قرار نمی‌گرفت. حمایت حقوقی از مکان مذهبی زمانی شکل گرفت که هنوز مکان مقدس به‌مثابه کلیتی زنده و به‌هم‌پیوسته فهم نمی‌شد. این تقدم تاریخی، زمینه‌ای را پدید آورد که با ورود مکان مذهبی به نظام رسمی میراث، وجهی تازه یافت.

جدول ٢: تحول منطق‌های حقوقی، مفهومی و مدیریتیِ حفاظت از میراث مذهبی در اسناد بین‌المللی (نگارنده، ١٤٠٥)

سال	مرجع سند	عنوان	جایگاه	محورهای مرتبط	کارکرد در حفاظت
١٨٩٩	لاهه	کنوانسیون دوم لاهه	پشتیبان حقوقی	مکان‌ها و اموال مذهبی، مخاصمه، احترام به باور	پایه‌گذاری حمایت حقوقی از مکان‌های مذهبی در وضعیت جنگی
١٩٠٧	لاهه	کنوانسیون چهارم لاهه	پشتیبان حقوقی	مکان‌ها و اموال مذهبی، آزادی اجرای دین، جبران خسارت	تقویت جایگاه بنا و نهاد مذهبی در حقوق جنگ
١٩٠٧	لاهه	کنوانسیون نهم لاهه	پشتیبان حقوقی	بنای مقدس، علامت‌گذاری قابل رؤیت	تصریح به حمایت از بنای مقدس در حقوق جنگ
١٩٢٩	ژنو	کنوانسیون ژنو	پشتیبان حقوقی	عمل عبادی، آیین، خدمات مذهبی، روحانیان	حمایت از کنش‌ها و حضور آیینی
١٩٤٨	سازمان ملل	بیانیه جهانی حقوق بشر	پشتیبان حقوقی	آزادی دین، عبادت، عمل آیینی، مشارکت فرهنگی	تقویت بنای حقوق‌بشری مکان مذهبی به‌مثابه بستر زیست دینی و فرهنگی
١٩٤٩	ژنو	کنوانسیون حمایت از اشخاص غیرنظامی در زمان جنگ	پشتیبان حقوقی	باور، عمل عبادی، اشیای آیینی، روحانیان، تدفین	پیوند حمایت انسانی با استمرار عمل مذهبی در وضعیت جنگ و اشغال
١٩٥٤	یونسکو	کنوانسیون لاهه (حمایت از اموال فرهنگی به‌وقت بروز منازعه مسلحانه)	محوری حفاظتی	یادمان مذهبی، اموال فرهنگی، مخاصمه، حمایت بین‌المللی	قرارگیری بنای مذهبی در چهارچوب رسمی اموال فرهنگی
١٩٥٤	یونسکو	پروتکل اول کنوانسیون لاهه (حمایت از اموال فرهنگی هنگام منازعه مسلحانه)	پشتیبان حقوقی	اموال فرهنگی، خروج غیرقانونی، غارت	حمایت از اموال فرهنگی مذهبی در برابر انتقال، نگهداری نامشروع و تصرف

سال	مرجع سند	عنوان	جایگاه	محورهای مرتبط	کارکرد در حفاظت
۱۹٦٦	سازمان ملل	میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی	پشتیبان حقوقی	آزادی ابراز دین یا باور، عبادت جمعی، آیین، اقلیت‌ها	پیوند میراث مذهبی با حق استمرار حیات اجتماعی و آیینی
۱۹٦۸	یونسکو	توصیه‌نامه حفاظت از اموال فرهنگی در معرض خطر ناشی از طرح‌های عمومی یا خصوصی	پشتیبان زمینه‌ای	اموال فرهنگی، توسعه، بستر، طرح‌های عمرانی	طرح آسیب‌پذیری اموال و مکان‌های مذهبی در برابر طرح‌های عمرانی و توسعه شهری
۱۹۷۲	یونسکو	کنوانسیون حمایت از میراث‌فرهنگی و طبیعی جهان	محوری حفاظتی	یادمان‌ها، مجموعه‌های معماری، محوطه‌ها، ارزش برجسته جهانی	قرارگیری مکان‌های مذهبی در نظام بین‌المللی حفاظت از طریق ارزش جهانی
۱۹۷۵	شورای اروپا	بیانیه آمستردام (میراث معماری اروپا)	پشتیبان زمینه‌ای	میراث معماری، حفاظت یکپارچه، محیط پیرامون، کاربرد معاصر	تقویت توجه به پیرامون، بافت تاریخی و زندگی اجتماعی بناهای دارای کارکرد مذهبی
۱۹۷٦	یونسکو	توصیه‌نامه صیانت و نقش معاصر محدوده‌های تاریخی	پشتیبان زمینه‌ای	محدوده تاریخی، فعالیت عبادی، زندگی اجتماعی، باززنده‌سازی	توجه به بستر تاریخی زنده و فعالیت‌های انسانی در حفاظت از محدوده‌های تاریخی
۱۹۷۷	ژنو	پروتکل الحاقی اول به کنوانسیون‌های ژنو ۱۲ اوت ۱۹٤۹ درباره حمایت از قربانیان مخاصمات مسلحانه بین‌المللی	پشتیبان حقوقی	مکان عبادت، میراث معنوی، منازعه، منع استفاده نظامی	تعریف مکان عبادت در نسبت با میراث‌فرهنگی و معنوی مردم
۱۹۸۱	سازمان ملل	بیانیه رفع همه اشکال نابردباری و تبعیض برپایهٔ دین یا باور	پشتیبان حقوقی	آموزش دینی، مکان عبادی، اشیای آیینی	تثبیت مکان عبادت به‌مثابه بستر آزادی دین و آیین
۱۹۸۵	شورای اروپا	کنوانسیون حفاظت از میراث معماری اروپا (گرانادا)	پشتیبان زمینه‌ای	میراث معماری، محیط پیرامون بنا، کاربرد معاصر، حفاظت یکپارچه	پشتیبانی از حفاظت بناهای مذهبی تاریخی در چهارچوب میراث معماری
۱۹۸۷	شورای اروپا	بیانیه سانتیاگو دِ کومپوستلا	محوری مستقیم	مسیر زیارتی، زیارتگاه، زائران و حافظه جمعی	تثبیت مسیر زیارت در سیاست‌گذاری میراث‌فرهنگی و هویت فراملی
۱۹۸۹	یونسکو	توصیه‌نامه صیانت از فرهنگ سنتی و فولکلور	محوری مفهومی	آیین، رسوم، اسطوره، انتقال سنت، اجتماعات مذهبی	پیوند میراث ملموس با آیین‌های زنده و حاملان سنت
۱۹۹۳	سازمان ملل – کمیته حقوق بشر	نظر تفسیری عمومی شماره ۲۲ کمیته حقوق بشر درباره ماده ۱۸ (آزادی اندیشه، وجدان یا دین)	پشتیبان حقوقی	مکان عبادت، اعمال آیینی، اشیای مذهبی، نمادها، آموزش دینی	تقویت مبنای حقوق‌بشری مکان و آیین به‌مثابه جلوه‌های ابراز دین
۱۹۹٤	ایکوموس – ایکروم – یونسکو	سند نارا	محوری مفهومی	اصالت، تنوع فرهنگی، سنت، کارکرد، روح و احساس	تثبیت نقش سنت، کارکرد و تجربه معنوی در ارزیابی اصالت

سال	مرجع سند	عنوان	جایگاه	محورهای مرتبط	کارکرد در حفاظت
١٩٩٤	یونسکو – مرکز میراث جهانی	راهبرد جهانی برای دستیابی به فهرستی متوازن، معتبر و بازتاب‌دهندهٔ تنوع میراث جهانی	پشتیبان راهبردی	نمایندگی ادیان، بناهای مذهبی، فرهنگ‌های زنده، تنوع میراثی	نقد غلبه برخی سنت‌های دینی و گونه‌های معماری شاخص در فهرست میراث جهانی
١٩٩٥	شورای اروپا	توصیه‌نامه شماره ٩ (حفاظت یکپارچه از محدوده‌های منظر فرهنگی در چهارچوب سیاست‌های منظر)	پشتیبان زمینه‌ای	منظر فرهنگی، باورها، سنت‌ها، تجربه جمعی، قلمرو زیسته	پیوند حفاظت مکان مقدس با منظر، حافظه جمعی و رابطه گروه‌های مرتبط با قلمرو
١٩٩٩	ایکوموس	منشور بین‌المللی گردشگری فرهنگی	پشتیبان مدیریتی	قداست مکان، سنت‌های معنوی، دسترسی، گردشگری، جامعه میزبان	مدیریت تنش میان زیارت، گردشگری، شأن قدسی و حقوق جامعه متولی
٢٠٠١	یونسکو	بیانیه جهانی پیرامون تنوع فرهنگی	پشتیبان حقوقی	تنوع فرهنگی، هویت، حقوق فرهنگی، مشارکت اجتماعی	مقابله با یکسان‌سازی ارزش‌های مذهبی و تقویت تکثر فرهنگی
٢٠٠٢	یونسکو – مرکز میراث جهانی	بیانیه بوداپست	پشتیبان راهبردی	تنوع میراث، حفاظت، توسعه، ظرفیت‌سازی، مشارکت عمومی	پیوند حفاظت از مکان‌های مذهبی با پایداری، تنوع و انتقال میان‌نسلی
٢٠٠٣	یونسکو	کنوانسیون صیانت از میراث‌فرهنگی ناملموس	محوری مفهومی	آیین، اعمال اجتماعی، فضاهای فرهنگی، انتقال میان‌نسلی	به‌رسمیت‌شناختن آیین، گروه‌های مرتبط و تداوم سنت در فرایند صیانت از میراث مذهبی
٢٠٠٣	ایکروم	حفاظت از میراث مذهبی زنده	محوری مستقیم	ایمان، آیین زنده، اجتماع دینی متولی، کارکرد عبادی، ارزش معنوی	طرح تنش میان ارزش قدسی، استمرار آیین و منطق تخصصی حفاظت
٢٠٠٤	ایکوموس	فهرست میراث جهانی: پرکردن شکاف‌ها، برنامه عملی برای آینده	پشتیبان راهبردی	محوطه‌های مقدس، دین‌ها، پاسخ‌های معنوی، مسیرهای زیارتی	شناسایی بازتاب ناکافی میراث مذهبی در نظام میراث جهانی
٢٠٠٥	ایکوموس	بیانیه شی‌آن درباره حفاظت از محیط پیرامونی ساختارها، محوطه‌ها و محدوده‌های میراثی	محوری مفهومی	محیط معنوی، اعمال معنوی، باور، فعالیت، بستر فرهنگی	درنظرگرفتن محیط ادراکی، آیینی و اجتماعی در حفاظت از مکان مذهبی
٢٠٠٥	شورای اروپا	کنوانسیون فارو (ارزش میراث‌فرهنگی برای جامعه)	محوری مفهومی	گروه‌های هم‌پیوند با میراث، باورها و سنت‌ها، حق مشارکت، تفسیر ارزش	تقویت نقش گروه‌های مرتبط با مکان در شناسایی، تفسیر و حفاظت
٢٠٠٨	ایکوموس	بیانیه کبک (حفاظت از روح مکان)	محوری مفهومی	روح مکان، آیین، خاطره، روایت، حس مکان، ارزش معنوی	تأکید بر پیوند کالبد، خاطره، آیین، تجربه قدسی و حضور جمعی
٢٠٠٨	ایکوموس	منشور تفسیر و ارائه محوطه‌های میراث‌فرهنگی	پشتیبان مدیریتی	سنت‌های زنده، روایت، ملاحظات فرهنگی و	پیشگیری از تقلیل تجربه مکان مقدس به جاذبه‌ای

سال	مرجع سند	عنوان	جایگاه	محورهای مرتبط	کارکرد در حفاظت
				آیینی، قواعد دسترسی و بازدید	دیداری یا مقصدی گردشگری
۲۰۰۸	ایکوموس	منشور مسیرهای فرهنگی	محوری مفهومی	مسیر زیارتی، محوطه مقدس، مکان عبادت، حرکت آیینی در مسیر	توجه به مسیرهای زیارتی، توقفگاه‌ها، روایت‌های زیارتی و منظر پیرامون در حفاظت از میراث مذهبی
۲۰۱۰	یونسکو – مرکز میراث جهانی	بیانیه حفاظت از دارایی‌های مذهبی در چهارچوب کنوانسیون میراث جهانی	محوری مستقیم	دارایی مذهبی، گروه متولی، میراث زنده، ارزش معنوی، مدیریت پایدار	تأکید بر نقش گروه متولی و ارزش معنوی در مدیریت دارایی‌های مذهبی
۲۰۱۱	ایکوموس	قطعنامه حفاظت و ارتقای محوطه‌ها، بناها و مناظر میراث مقدس	محوری مستقیم	محوطه‌ها، بناها و مناظر مقدس، مسیرهای زیارتی، سنت‌ها و اعمال آیینی	تثبیت میراث مذهبی، مقدس و معنوی به‌عنوان حوزه‌ای تخصصی و میان‌رشته‌ای
۲۰۱۱	ایکوموس	اصول والتا برای صیانت و مدیریت شهرها، شهرک‌ها و محدوده‌های تاریخی	پشتیبان زمینه‌ای	کارکرد مذهبی، روح مکان، اعمال فرهنگی، حافظه، شهر تاریخی	پیوند مکان مقدس با بافت شهری، چشم‌اندازهای منتهی به بنا، کارکردهای سنتی و ساکنان محلی
۲۰۱۱	یونسکو	توصیه‌نامه منظر شهری تاریخی	پشتیبان زمینه‌ای	منظر شهری، کنش‌های اجتماعی و فرهنگی، ارزش‌ها، ادراک‌های شهری، میراث ناملموس	ادراک مکان مذهبی در لایه‌های گسترده شهری، منظر، حافظه، هویت و زندگی روزمره
۲۰۱۳	ایکوموس استرالیا	منشور بورا	محوری مفهومی	ارزش معنوی، کاربرد، معانی، پیوندهای اجتماعی و معنوی با مکان، اجتماعات مرتبط، اهمیت فرهنگی مکان	درنظرآوردنِ مکان مذهبی در پیوند کالبد، معنا، کاربرد، خاطره و اجتماعات مرتبط
۲۰۱۳	یونسکو – ایکروم – ایکوموس – آی‌یوسی‌ان	مدیریت میراث جهانی فرهنگی	پشتیبان مدیریتی	نظام مدیریت، مشارکت ذی‌نفعان، ارزش‌های قدسی، کارکرد آیینی و عبادی	توجه توأمان به ارزش قدسی، تداوم کارکرد عبادی، مدیریت بازدید و تعارض ذی‌نفعان
۲۰۱۵	یونسکو – مرکز میراث جهانی	سیاست ادغام چشم‌انداز توسعه پایدار در فرایندهای کنوانسیون میراث جهانی	پشتیبان راهبردی	مشارکت ذی‌نفعان، گروه‌های محلی، گردشگری، توسعه پایدار، حکمرانی مشارکتی	پیوند حفاظت مکان مقدس با منافع اجتماعی، فشار توسعه و تصمیم‌گیری مشارکتی
۲۰۱۵	سازمان جهانی گردشگری	بیانیه بیت‌لحم درباره گردشگری مذهبی به‌عنوان ابزاری در تقویت توسعه اجتماعی ـ اقتصادی جامعه‌های میزبان	محوری مستقیم	گردشگری مذهبی، مسیر زیارتی، محوطه مقدس، روح مکان، جامعه میزبان	کاهش خطر تجاری‌شدن زیارت و حفاظت از شأن قدسی مکان
۲۰۱۵	یونسکو	اصول اخلاقی صیانت از میراث‌فرهنگی ناملموس	محوری مفهومی	گروه‌های وابسته به میراث، محدودیت‌های عرفی ورود	به‌رسمیت‌شناختن نقش گروه‌های وابسته در تداوم

سال	مرجع سند	عنوان	جایگاه	محورهای مرتبط	کارکرد در حفاظت
				و استفاده، فضاهای فرهنگی، مکان‌های حافظه	آیین، تنظیم دسترسی و انتقال معنا
۲۰۱٦	یونسکو – مرکز میراث جهانی	نتایج و توصیه‌های نشست مشورتی تخصصی درباره مدیریت پایدار دارایی‌های میراث جهانی با اهمیت مذهبی	محوری مستقیم ـ مدیریتی	ارزش‌های مذهبی، کارکرد عبادی، اجتماع دینیِ متولی، بهره‌برداری و مدیریت پایدار	تقویت مشارکت اجتماع متولی در تصمیم‌گیری و تنظیم بهره‌برداری از دارایی‌های مذهبی
۲۰۱۸	یونسکو – ایکوموس – اتحادیه بین‌المللی نجوم	توصیه‌نامه گران‌کاناریا درباره میراث نجومی و مکان‌های مقدس	محوری مستقیم ـ تخصصی	مکان مقدس، منظر آسمانی، افق‌های آیینی، هم‌راستایی‌های نجومی، کیهان‌شناسی	پیوند حفاظت از مکان مقدس با منظر آسمانی، افق، آیین و دانش کیهانی
۲۰۲٤	ایکوموس	منشور و راهنمای محوطه‌های دارای میراث‌فرهنگی ناملموس	محوری مفهومی	آیین، باور، روایت، دانش سنتی، گروه‌های متولی میراث، قواعد بازدید	تأکید بر پیوند کالبد، آیین، معنا، گروه‌های متولی میراث و تداوم عمل دینی در حفاظت از مکان مذهبی

با قوام‌یافتن نظام بین‌المللی حفاظت از اموال فرهنگی، زمینهٔ تاریخی یادشده در ضابطه‌ای حقوقی و میراثی سامان یافت. در این مرحله، مسئله دیگر به مصونیت در برابر جنگ یا تضمین آزادی عبادت محدود نمی‌ماند، بلکه شناسایی، حفاظت و مدیریت مکان‌های مذهبی را هم در مقام میراث‌فرهنگی در برمی‌گرفت. بناهای مذهبی در شمار اموال فرهنگی قرار گرفتند و امکان شناسایی آن‌ها در قالب یادمان، مجموعهٔ معماری یا محوطه و قیاس آن‌ها بر مبنای ارزش برجستهٔ جهانی فراهم شد (UNESCO, 1954, 1972). هم‌زمان، عنایت به آسیب‌پذیری این مکان‌ها در برابر مداخلات عمرانی و توسعهٔ شهری گسترش یافت (UNESCO, 1968). این گرایش در ادبیات حقوقی نیز بازتاب یافته است. حمایت قانونی از مکان‌های مذهبی به‌طور معمول نه در قالب مقرراتی مستقل، بلکه ذیل قوانین عام میراث‌فرهنگی، معماری و بناهای تاریخی صورت می‌گیرد (هاشمی، ١٣٩٤، ٢٢؛ برگر، رایتر و همر، ١٣٩٦، ٥٩ و ٦٣). حاصل این تحول تنها تقویت ظرفیت حقوقی و سازمانی مقولهٔ حفاظت نبود، بلکه زبان شناخت و ارزیابی مکان مذهبی را نیز دگرگون ساخت. در نظام رسمی میراث‌فرهنگی، قداست برای ورود به فرایند شناسایی و حفاظت، در قالب ارزش‌های تاریخی، معماری، هنری یا علمی و در مواردی در طرح ارزش برجستهٔ جهانی بیان می‌شد. این الگوی ارزیابی، ازیک‌طرف حمایت رسمی از مکان مقدس را امکان‌پذیر می‌کرد و ازسوی‌دیگر، ارزش دینی آن را در کنار دیگر ارزش‌های میراثی قرار می‌داد. در پی آن، دوگانگی بنیادینی آشکار شد؛ چراکه قداست و ارزش میراثی همواره مبنایی یکسان برای حفاظت از مکان فراهم نمی‌کرد. این تنش، در مراحل بعد ملاحظه را از بنای منفرد به بستر، کاربرد و حیات اجتماعی مکان معطوف ساخت.

از میانهٔ دههٔ ١٩٨٠، ضرورت توجه به محیط پیرامون، بافت تاریخی، مسیرهای دسترسی، حافظهٔ جمعی، فعالیت‌های آیینی و استمرار اعمال عبادی و یا زیارت در حفاظت از مکان مذهبی، در متون بین‌المللی برجستگی بیشتری یافت (Council of Europe, 1985, 1987). این رویکرد در چهارچوب‌های دهه‌ها بعد، با تأکید بر ارزش معنوی و پیوندهای اجتماعی با مکان، دامنهٔ بحث را از روابط کالبدی فراتر برد و آن را به ساحت تجربه، خاطره و معنا نزدیک ساخت (ICOMOS, 2013). بااین‌همه، ارزش مذهبی همچنان بیشتر تحت موضوعات کلی چون اهمیت فرهنگی، ارزش اجتماعی یا روح مکان بازشناخته می‌شد و کمتر در مقام مبنایی مستقل و تعیین‌کننده بر تدابیر حوزهٔ حفاظت اثر می‌گذاشت. این محدودیت، در گام‌های بعد مسئلهٔ معیارهای تشخیص و ارزش‌گذاری را برجسته‌تر ساخت.

در دههٔ پایانی قرن بیستم، تمرکز اسناد بین‌المللی از حفاظت صرفِ مکان‌های خاص به تعیین ارزشی و نحوهٔ بازتاب سنت‌های گوناگون در نظام میراث جهانی معطوف شد. تأکید بر تنوع فرهنگی و نقش سنت، کارکرد، موقعیت و بستر، روح و احساس در ارزیابی اصالت، اعتبار الگوی واحد و جهان‌شمول را در سنجش مکان‌های میراثی به چالش کشید (ICOMOS, 1994). طی این بازه، ضمن نمایان شدنِ نابرابری در بازتاب گونه‌های مختلف میراث، ادیان و فرهنگ‌های زنده در فهرست جهانی و غلبهٔ برخی سنت‌های دینی و گونه‌های شاخص معماری(UNESCO, 1994)، ضرورت پرداختن به محوطه‌های مقدس، مسیرهای زیارتی و دیگر گونه‌های کمتر شناسایی‌شده، اهمیت یافت (ICOMOS, 2004). بدین‌ترتیب پرسش اصلی به امکان شناسایی سنت‌ها و گونه‌های مختلف و نحوهٔ بیان ارزش‌های خاص آن‌ها در زبان رسمی میراث معطوف شد. این بازنگری، زمینهٔ عنایت ویژه به وجوه ناملموس حیات مذهبی را فراهم ساخت.

ورود مقولهٔ میراث‌فرهنگی ناملموس به کنگره‌ها و نشست‌های بین‌المللی، آیین‌ها، اعمال اجتماعی، دانش سنتی و انتقال میان‌نسلی را در قلمرو شناسایی رسمی قرار داد (UNESCO, 1989, 2003). این تحول، اهمیت مداقه در پدیدهٔ زیارت، عبادت و روایت را به‌منظور حفاظت از مکان‌های مذهبی دوچندان نمود، اما تفکیک ساختاری میان میراث ملموس و ناملموس همچنان پابرجا ماند. به‌موجبِ این امر کالبد مکان و اعمال وابسته به آن در دو قلمرو جداگانه ارزیابی شد و رابطهٔ متقابل آن‌ها کمتر مبنای تصمیم‌گیری قرار گرفت. وجود این کاستی، بر ضرورت رویکردی دلالت داشت تا حفاظت از مکان مذهبی را با تداوم عمل دینی و حضور اجتماعی پیوند دهد.

از سال ۲۰۰۳، مفهوم میراث مذهبی زنده با تأکید بر ایمان، آیین، کارکرد عبادی، ارزش معنوی و جایگاه اجتماع دینی متولی در ادبیات تخصصی حفاظت برجسته شد (Stovel et al., 2005). دیگر ارزش مذهبی وصفی افزوده بر بنای تاریخی به‌شمار نمی‌آمد، بلکه از حیات جاری مکان و رابطهٔ آن با اجتماع دینی متولی سرچشمه می‌گرفت (برمر، ۱۳۹۲، ۳۳–۳۸). در اسناد بعدی، نقش گروه‌های مرتبط در تفسیر ارزش‌ها و مشارکت در مدیریت جایگاهی آشکارتر یافت (Council of Europe, 2005; UNESCO, 2010; ICOMOS, 2011a). باوجود این تصریح، مشارکت در بسیاری از موارد به توصیه و مشورت محدود ماند و به اختیار مؤثر اجتماع متولی در تعیین نحوهٔ مداخله و آیندهٔ مکان نینجامید.

با بسط مفهوم بستر، قلمرو حفاظت از حدود کالبدی بنا فراتر رفت و شبکه‌ای از روابط ادراکی، آیینی، اجتماعی و منظریِ پیوسته با مکان مقدس را در برگرفت. ارزش مکان مذهبی در نسبت با منظر پیرامون، حافظه، روایت، مسیرهای آیینی، چشم‌اندازهای منتهی به بنا و استمرار زندگی روزمره بازخوانی شد (ICOMOS, 2005, 2008a, 2008b, 2011b; UNESCO, 2011). این گسترش توجه به منظر آسمانی، افق‌های آیینی، هم‌راستایی‌های نجومی و دانش کیهانی، حدود معنادار مکان مقدس از عرصهٔ زمینی آن فراتر برد (UNESCO, 2018). تحولی که آشکار ساخت تهدید میراث مذهبی تنها به تخریب مستقیم کالبد منتهی نمی‌شود. مخدوش‌شدن پیوندهای بصریِ بنا، تطور بستر پیرامونی، پدیدآمدن آلودگی‌های نوری، حذف مسیرهای زیارتی، برهم‌خوردن حرکت آیینی یا گسست اجتماعِ متولی از مکان، اگرچه ممکن است به‌ظاهر آسیب مستقیمی به کالبد اثر وارد نسازد، اما عاملی در تضعیف نمودنِ تجربهٔ قدسی مکان است. بدین‌اعتبار، حدود ثبتی بنا یا مجموعه در شناخت و حفاظت از مکان مقدس کفایت نمی‌کند و تداوم معنای آن به حفظ منظومه‌ای از روابط میان کالبد، ادراک، آیین، حضور انسانی و منظر وابسته است.

بسط نظر از کالبد به فراکالبد، نحوهٔ حضور و بهره‌برداری از مکان‌های مذهبی را نیز به مسئله‌ای محوری مبدل ساخت. با طرح مباحثی نظیر گردشگری و توسعهٔ پایدار، مشارکت ذی‌نفعان، تداوم عبادت، تنظیم دسترسی‌ها و رعایت منافع اجتماعاتِ محلی جایگاه بیشتری یافت (UNESCO et al., 2013; WHC, 2015; UNWTO, 2015; UNESCO, 2016). بااین‌همه، بهره‌برداری عمومی و افزایش تعداد بازدیدکنندگان می‌تواند نسبت مکان با سکوت، خلوت، آیین، اوقات عبادت و قواعد حضور را دگرگون سازد. در چنین وضعیتی، ممکن است کالبد مکان مقدس محفوظ بماند و حتی منابع مالی بیشتری برای نگهداری آن فراهم شود، اما الزامات درآمدزایی و عرضهٔ

گردشگرمحور، حیات دینی و کیفیت حضور عبادی را تحت‌فشار قرار می‌دهد. پس فراتر از تنظیم حضور بازدیدکنندگان، حفظ شأن قدسی و اولویت‌های آیینی در برابر ملاحظات مدیریتی و اقتصادی است، زیرا غلبهٔ منطق سیاحت می‌تواند مکان مقدس را به مقصدی دیداری فروکاهد.

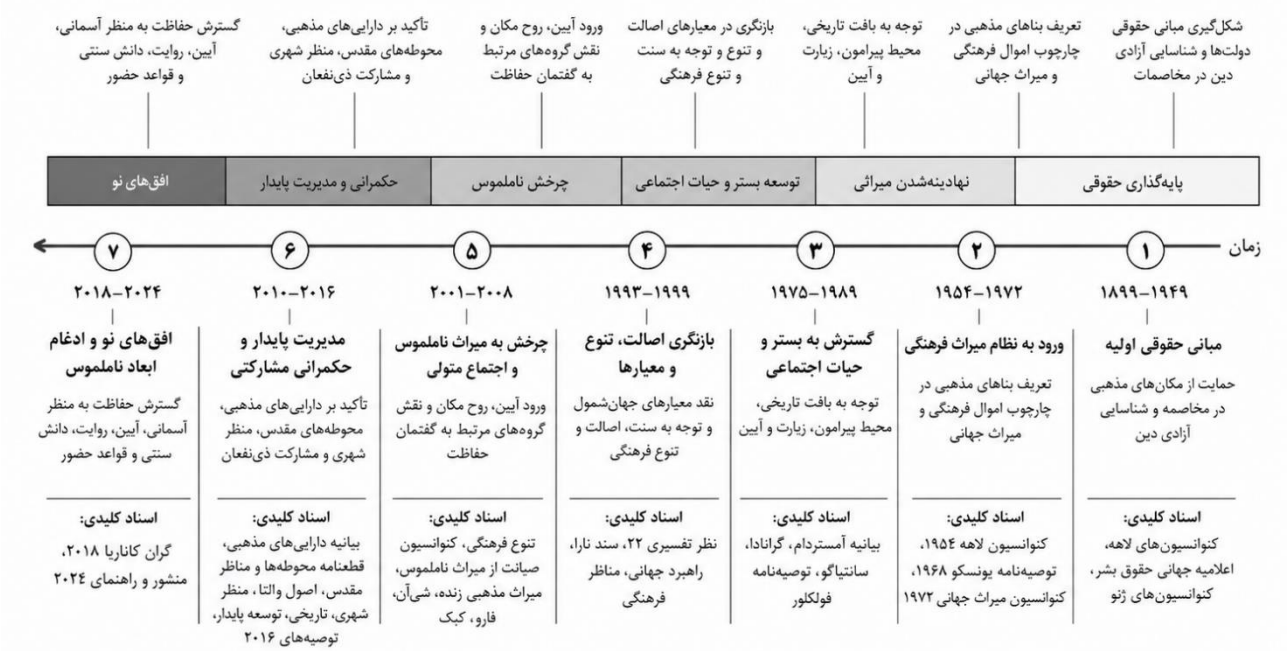

تصویر ۲: سیر زمانی تحول مقولهٔ حفاظت از میراث مذهبی بر مبنای اسناد بین‌المللی (نگارنده، ١٤٠٥)

علی‌رغم بازاندیشیِ دقیق‌تر در اسناد متأخر بر پیوند میان کالبد، آیین، روایت، دانش سنتی، اجتماع متولی و قواعد حضور در مکان (ICOMOS, 2024)، سه شکاف بنیادین همچنان پابرجا است (تصویر ۲). نخست، ارزش مذهبی در نظام رسمی میراث اغلب زمانی قابلیت شناسایی می‌یابد که به زبان ارزش‌های تاریخی، فرهنگی و اجتماعی یا در قالب ارزش برجستهٔ جهانی ترجمه شود. دوم، تفکیک ساختاری میان ابعاد ملموس و ناملموس، کلیت زندهٔ برآمده از پیوند کالبد، امر قدسی، آیین، حافظه و حضور انسانی را به اجزایی جدا از هم فرو می‌کاهد. سوم، تصریح بر مشارکت اجتماع متولی، به‌خودی‌خود اختیار مؤثر آن را در تفسیر ارزش‌ها و تعیین آیندهٔ مکان تضمین نمی‌کند؛ بنابراین، سیر اسناد بین‌المللی حفاظت از میراث مذهبی را نمی‌توان روندی خطی و همواره مؤثر تلقی نمود؛ هرچند دامنهٔ آن در گذر زمان از کالبد فراتر رفته و موارد یادشده جایگاهی ویژه یافته است، نقصان و ناسازگاری میان منطق اداری میراث و زیست دینی مکان مقدس کماکان در معیارهای ارزش‌گذاری، رویه‌های مدیریتی و شیوه‌های بهره‌برداری برقرار است.

۵-بحث و نتیجه‌گیری

از آنچه گفته شد، روشن می‌گردد که شناخت و حفاظت از میراث مذهبی در اسناد بین‌المللی بر فرایندی استوار شده است که می‌توان آن را «ترجمهٔ نهادی امر قدسی» دانست. نظام حقوقی و میراثی در حمایت از مکان مذهبی، ناگزیر معناهای خاص آن را به مفاهیمی مبدل می‌سازد که قابلیت شناسایی، سنجش و ادارهٔ عمومی داشته باشند. این دگرگونی، اول با مصونیت بنا و تضمین آزادی عملِ مذهبی آغاز می‌شود، سپس با ارزش‌های تاریخی، معماری و فرهنگی پیوند می‌یابد و سرانجام آیین، حافظهٔ جمعی، معنویت، اجتماع متولی و بستر را نیز به قلمرو حفاظت وارد می‌سازد. بااین‌حال، این گسترش همواره به تعمیقِ شناخت نمی‌انجامد، زیرا هرچه امر قدسی بیشتر در زبان رسمی باز بیان می‌شود، احتمال فاصله‌گرفتن صورت نهادی آن از معنای زیستهٔ مکان نیز افزایش می‌یابد. پاسخ

پرسش پژوهش نیز در این نسبت دوگانه تشخص می‌یابد. بنیاد حفاظت از امکان تبدیل ارزش مذهبی به مسئولیتی عمومی سرچشمه می‌گیرد، دامنهٔ آن تا روابط کالبدی، آیینی، زمانی، اجتماعی و منظری امتداد می‌یابد و چالش بنیادین آن در جلوگیری از استحالهٔ معنای مذهبی هنگام ورود به نظام رسمی میراث پدیدار می‌شود (تصویر ۳).

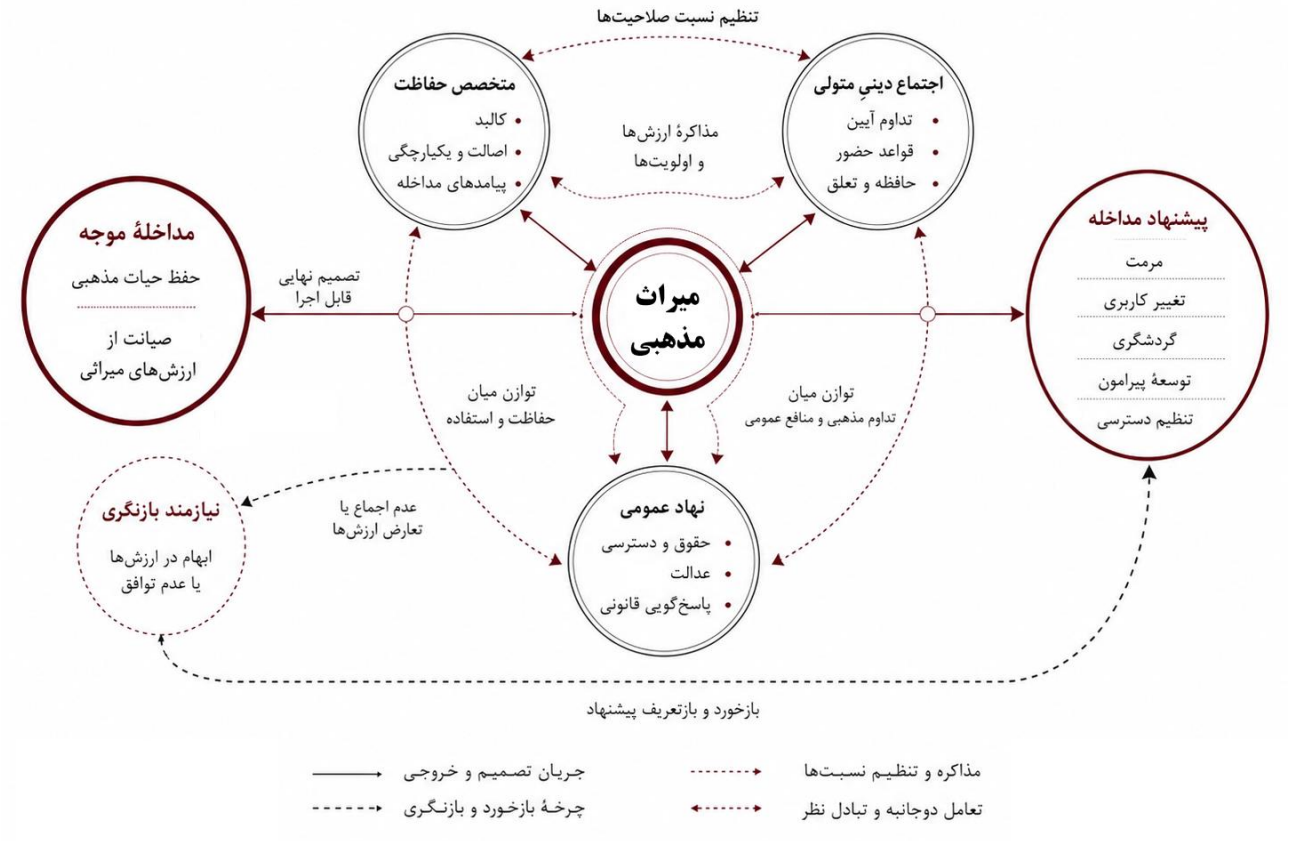

تصویر ۳: حفاظت از میراث مذهبی در توازن میان ارزش‌های مذهبی، کارکرد و نهاد عمومی (نگارنده، ۱۴۰۵)

وجه مغفول این مسئله به تفسیر نظام میراث از ماهیت ارزش بازمی‌گردد. در الگوی متعارف، ارزش بیشتر به‌منزلهٔ وصفی انگاشته می‌شود که به اثر تعلق دارد و متخصص می‌تواند آن را با مشاهده، مستندسازی و ارزیابی بازشناسد. میراث مذهبی این پیش‌فرض را دچار تردید می‌سازد، زیرا ارزش قدسی نه از کالبد به‌تنهایی برمی‌خیزد و نه مستقل از مکان، بلکه تنها در گسترهٔ باور شکل می‌گیرد. این ارزش در پیوند میان مکان، آیین، حافظهٔ جمعی، نظم حضور، مرجعیت مذهبی و مراقبتِ مستمر قوام می‌یابد. نقش این عناصر به افزودن لایه‌ای معنایی بر مکانی از پیش ارزشمند محدود نمی‌شود، و خود در تکوین آن و تعیّن موضوع حفاظت مشارکت می‌کنند. بدین‌اصل، تفکیک میراث ملموس از ناملموس، تقلیل قداست به یکی از ارزش‌های فرهنگی و حصرِ اجتماع متولی به نقشی مشورتی، نه سه نارسایی مستقل، که سه نمود از یک خطای مبنایی در تعریف موضوع حفاظت به شمار می‌آیند. این مورد هنگامی رخ می‌دهد که رابطهٔ علّیِ پدیدآورندهٔ ارزش نادیده انگاشته و عناصر سازندهٔ آن، هر کدام به‌طور جداگانه موردنظر واقع می‌شوند. در چنین وضعی، شاید تمامی اجزا به‌ظاهر حمایت شوند، اما نسبتی که آن‌ها را به میراث مذهبی بدل می‌سازد از میان خواهد رفت.

در معنایی لطیف‌تر و در مرتبه‌ای فراتر، موضوع حفاظت را باید انتسابی دانست که کالبد، آیین، معنا و اجتماع متولی را در تداوم تاریخی مکان به یکدیگر پیوند می‌دهد. به‌همین‌علت، اعتبار مداخله تنها با بقای مادهٔ تاریخی، انطباق با ضوابط فنی یا افزایش قابلیت بهره‌برداری سنجیده نمی‌شود، بلکه به میزان حفظ ظرفیت مکان در راستای تداوم حیات مذهبی وابسته می‌ماند. مرمت، تغییر کاربری، تنظیم دسترسی، توسعهٔ گردشگری و بازآرایی مدیریت زمانی موجه شمرده می‌شود که نظم آیینی، زمان‌های مقدس، مراتب حضور،

حافظهٔ وابسته به مکان و نقش اجتماع متولی را مخدوش نسازد. این معیار، تقدم بی‌قیدوشرط خواست متولیان بر مسئولیت عمومی یا دانش تخصصی را تجویز نمی‌کند. اجتماع متولی در تفسیر معنای مذهبی و تشخیص دامنه استمرار آیین مرجعیت دارد، متخصصِ حفاظت پیامدهای مداخله بر کالبد و ارزش‌های میراثی را ارزیابی می‌کند و نهاد عمومی صیانت از حقوق، دسترسی عادلانه و پاسخ‌گویی قانونی را برعهده می‌گیرد. مشروعیت تصمیم وقتی حاصل می‌شود که نسبت میان صلاحیت‌های مذکور، بدون استحالهٔ یکی در دیگری، در فرایند تصمیم‌گیری تنظیم یابد. در این برداشت، حفاظت نه اثر را در وضعی تغییرناپذیر تثبیت می‌کند و نه هر دگرگونی را با توجیه پویایی میراث می‌پذیرد، بلکه تغییر را تا جایی مجاز می‌انگارد که ظرفیت مکان در استمرار معنا، آیین و پیوندهای معنوی و قدسیِ آن محفوظ بماند.

٦-تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد هیچ‌گونه تعارض منافعی در ارتباط با این پژوهش وجود ندارد.

٧-مشارکت نویسندگان

نویسنده به‌تنهایی مسئولیت ایده‌پردازی و مفهوم‌سازی پژوهش، طراحی روش‌شناسی، گردآوری و تحلیل داده‌ها، تفسیر یافته‌ها، نگارش و بازنگری علمی مقاله و تأیید نسخه نهایی آن را بر عهده داشته و مسئولیت صحت، اصالت و محتوای علمی مقاله را می‌پذیرد.

٨-بیانیه استفاده از هوش مصنوعی

در نگارش این مقاله از ChatGPT (OpenAI)، به‌منظور پیشنهاد و ترجمهٔ برخی از معادل‌های واژگانی، اصلاحات زبانی و نگارشی و نیز سامان‌دهی بصری تصاویر استفاده شده است. محتوا اصلی، چهارچوب مفهومی، تحلیل داده‌ها، تفسیر یافته‌ها و نتیجه‌گیری پژوهش به‌طور مستقل توسط نویسنده تدوین شده است.

٩-منابع

1- Alexander, C. (2016). *A pattern language: Part one, cities* (R. Karbalaei Nouri & H. Khademi, Trans.). Center for Urban Planning and Architecture Studies. (In Persian). http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/4454023
2- Baumgartner, C. (2023). Mobilizing religious heritage in politics: Inclusivity in a pluralistic society. In T. Weir & L. Wijnia (Eds.), *The Bloomsbury handbook of religion and heritage in contemporary Europe* (pp. 163–170). Bloomsbury Academic. https://doi.org/10.5040/9781350251410.ch-018
3- Breger, M. J., Reiter, Y., & Hammer, L. (Eds.). (2017). *Holy places in the Israeli–Palestinian conflict: A historical perspective* (M. Y. Farahzadi, Trans.). Aria Thinkers Studies Group. (In Persian). http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/3844434
4- Bremer, T. S. (2013). Sacred spaces and tourist places (M. Gholipour & E. Majidifard, Trans.). In D. J. Timothy & D. H. Olsen (Eds.), *Tourism, religion and spiritual journeys* (pp. 31–43). Jame'eh-Shenasan. (In Persian). http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/2405247
5- Brereton, J. P. (1998). Sacred space (M. Mohammadi, Trans.). *Nameh-ye Farhang*, (29), 128–145. (In Persian). http://noo.rs/XnvDO
6- Burchardt, M., & Ural, N. Y. (2024). The future of religious pasts: Religion and cultural heritage-making in a secular age—Introduction. *Cultural Studies, 38*(5), 717–732. https://doi.org/10.1080/09502386.2024.2363200
7- Chae, K. (2026). Religious heritage and the governance of living sacred space: A multi-religious perspective. *Religions, 17*(4), Article 466. https://doi.org/10.3390/rel17040466
8- Coleman, S. (2025). On the entanglements of heritage—Afterword to the special issue "Sacred heritage: Religions and material culture." *Religions, 16*(2), Article 207. https://doi.org/10.3390/rel16020207

9- Council of Europe. (1985). *Convention for the protection of the architectural heritage of Europe* (Granada Convention). https://rm.coe.int/168007a087
10- Council of Europe. (1987). *Santiago de Compostela declaration*. https://rm.coe.int/16806f57d6
11- Council of Europe. (2005). *Council of Europe framework convention on the value of cultural heritage for society (Faro Convention) (CETS No. 199).* https://rm.coe.int/1680083746
12- Cresswell, T. (2019). *Introduction to place* (H. Hataminejad & B. Habibiyan, Trans.). University of Tehran Press. (In Persian). http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/5803415
13- De Jong, F. (2023). Introduction: Temporalities of renewal in religious heritage. In F. De Jong & J. Mapril (Eds.), *The future of religious heritage: Entangled temporalities of the sacred and the secular* (pp. 1–22). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003182719-1
14- Eliade, M. (2014). *The sacred and the profane* (N. Ganji, Trans.). Sorush (Seda va Sima Publications). (In Persian). http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/3579317
15- Farasatkhah, M. (2017). *Qualitative research method in social sciences with emphasis on grounded theory*. Agah. (In Persian). http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/4354910
16- Fernández-Álvarez, Ó., González-González, M., & Ouali-Fernández, S. (2022). Religious heritage: Reconciliation between spirituality and cultural concerns. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 14*(4), 1–13. https://doi.org/10.21659/rupkatha.v14n4.29
17- Ferrari, S. (2014). Introduction: The legal protection of the sacred places of the Mediterranean. In S. Ferrari & A. Benzo (Eds.), *Between cultural diversity and common heritage: Legal and religious perspectives on the sacred places of the Mediterranean* (pp. 1–16). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315569109-1
18- Franceschini, C. (2023). Intangible religious heritage: UNESCO's nomination processes, uncharted sides and legal issues. *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*, 92–126. https://doi.org/10.54103/1971-8543/19836
19- Franceschini, C. (2024a). The values of tangible religious heritage through the lens of UNESCO. In *UNESCO, religious cultural heritage and political contestation: Conflict of values or values in conflict?* (pp. 21–49). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-74572-0_2
20- Franceschini, C. (2024b). The values of intangible religious heritage through the lens of UNESCO. In *UNESCO, religious cultural heritage and political contestation: Conflict of values or values in conflict?* (pp. 51–71). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-74572-0_3
21- Hashemi, S. M. (2015). Holy places of Islamic teachings and international law. *Miqat Hajj, 24*(93), 21–43. (In Persian). https://www.magiran.com/p1585144
22- ICOMOS. (1994). *The Nara document on authenticity*. https://landscapes.icomos.org/wp-content/uploads/1994-NARA-document-on-authenticity-International-Council-on-Monuments-and-Sites-1.pdf
23- ICOMOS. (2004). *The World Heritage List: Filling the gaps—An action plan for the future* (analysis). http://whc.unesco.org/document/102409
24- ICOMOS. (2005). *Xi'an declaration on the conservation of the setting of heritage structures, sites and areas*. https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/xian-declaration.pdf
25- ICOMOS. (2008a). *Québec declaration on the preservation of the spirit of place*. https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/GA16_Quebec_Declaration_Final_EN.pdf
26- ICOMOS. (2008b). *ICOMOS charter on cultural routes*. https://openarchive.icomos.org/id/eprint/3140/
27- ICOMOS. (2011a). *Resolution 17GA 2011/35: Protection and enhancement of sacred heritage sites, buildings and landscapes*. https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-1.pdf
28- ICOMOS. (2011b). *The Valletta principles for the safeguarding and management of historic cities, towns and urban areas*. https://civvih.icomos.org/wp-content/uploads/2022/05/CIVVIH-Valletta-Principles_0.pdf
29- ICOMOS. (2013). *The Burra Charter: The Australia ICOMOS charter for places of cultural significance*. https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf
30- ICOMOS. (2024). *Charter on sites with intangible cultural heritage*. https://openarchive.icomos.org/id/eprint/3367/
31- Isnart, C., & Cerezales, N. (Eds.). (2020). *The religious heritage complex: Legacy, conservation, and Christianity*. Bloomsbury Academic. https://doi.org/10.5040/9781350072541
32- Jokilehto, J. (2015). *A history of architectural conservation* (M. H. Talebian & K. Bahari, Trans.). Rozaneh Publications. (In Persian). http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/3951153
33- Levi, D., & Kocher, S. (2013). Perception of sacredness at heritage religious sites. *Environment and Behavior, 45*(7), 912–930. https://doi.org/10.1177/0013916512448203
34- Lindblad, H. (2022). Europe's living religious heritage: The process leading to FRH's biennial conference 2021 and its statement on living religious heritage and continuous use. In O. Niglio (Ed.), *Regenerating cultural religious heritage: Intercultural dialogue on places of religion and rituals* (pp. 27–41). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-19-3470-4_3

35- Lixinski, L. (2020). Religious heritage in international law: Nationalism, culture, and rights. *Pravovedenie, 64*(1), 138–155. https://doi.org/10.21638/spbu25.2020.111
36- Longhi, A. (2022). Calling ‘values’ by ‘name’: Historical analysis and critical discernment for the interpretation and regeneration of underused religious heritage. In M. A. Di Giovine & E. M. Bruner (Eds.), *Regenerating cultural religious heritage: Intercultural dialogue on places of religion and rituals* (pp. 9–25). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-19-3470-4_2
37- Mirjani, H. (2011). Logical argumentation as a research method. *Soffeh, 20*(1), 35–50. (In Persian). DOR: https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1683870.1389.20.2.3.6
38- Niedźwiedź, A. (2024). Introduction to the special issue “Sacred heritage: Religions and material culture.” *Religions, 15*(12), Article 1520. https://doi.org/10.3390/rel15121520
39- Pusalkar, S. M. (2022). Need of ethical guidelines in community-based conservation consultations of living religious heritage: An Indian perspective. In M. A. Di Giovine & E. M. Bruner (Eds.), *Regenerating cultural religious heritage: Intercultural dialogue on places of religion and rituals* (pp. 81–95). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-19-3470-4_6
40- Riazi, S. A. (2012). Spatial analysis of Grand Mosque (Masjed ol Haram): An interdisciplinary approach. *Interdisciplinary Studies in the Humanities, 4*(3), 61–87. (In Persian). https://doi.org/10.7508/isih.2012.15.004
41- Rudolff, B. (2015). *The universals of religious heritage or how places of religion and ritual gain World Heritage recognition* [Paper presentation]. International Conference on Religious Heritage: Toward Understanding the Outstanding Universal Value of Religious Heritage, Gongju City, Korea.
42- Sabri, R., & Sakallı, B. (2024). The living religious heritage of displaced communities: Conservation problematics and use-related challenges. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development, 16*(1), 229–251. https://doi.org/10.1108/JCHMSD-07-2023-0102
43- Sadeqi Fasai, S., & Erfanmanesh, I. (2015). Methodological principles of documentary research in social sciences; case of study: Impacts of modernization on Iranian family. *Strategy for Culture, 8*(29), 61–91. (In Persian). https://www.jsfc.ir/article_15066.html
44- Salemink, O. (2022). Afterword: Heritage as management of sacralities. In E. van den Hemel, O. Salemink, & I. Stengs (Eds.), *Managing sacralities: Competing and converging claims of religious heritage* (Vol. 6, pp. 249–259). Berghahn Books. https://doi.org/10.1515/9781800738225-014
45- Sansot, P. (2020). *Poetics of the city* (N. Fakouhi & Z. Dudangeh, Trans.). Kasra Bookhouse. (In Persian). http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/6098552
46- Stovel, H., Stanley-Price, N., & Killick, R. (Eds.). (2005). *Conservation of living religious heritage: Papers of the ICCROM 2003 Forum on living religious heritage: Conserving the sacred*. ICCROM. https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2019-11/iccrom_ics03_religiousheritage_en.pdf
47- Thouki, A. (2022). Heritagization of religious sites: In search of visitor agency and the dialectics underlying heritage planning assemblages. *International Journal of Heritage Studies, 28*(9), 1036–1065. https://doi.org/10.1080/13527258.2022.2122535
48- Tight, M. (2019). *Documentary research in the social sciences*. SAGE Publications. https://doi.org/10.4135/9781529716559
49- Tsivolas, T. (2014). Defining religious cultural heritage in Europe. In *Law and religious cultural heritage in Europe* (pp. 39–65). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-07932-5_4
50- Tsivolas, T. (2019). The legal foundations of religious cultural heritage protection. *Religions, 10*(4), Article 283. https://doi.org/10.3390/rel10040283
51- Aulet, S., & Vidal, D. (2018). Tourism and religion: Sacred spaces as transmitters of heritage values. *Church, Communication and Culture, 3*(3), 237–259. https://doi.org/10.1080/23753234.2018.1542280
52- UNESCO. (1954). *Convention for the protection of cultural property in the event of armed conflict and its two protocols*. https://www.unesco.org/en/heritage-armed-conflicts/1954-convention
53- UNESCO. (1968). *Recommendation concerning the preservation of cultural property endangered by public or private works*. https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-concerning-preservation-cultural-property-endangered-public-or-private-works
54- UNESCO. (1972). *Recommendation concerning the protection, at national level, of the cultural and natural heritage*. https://whc.unesco.org/en/faq/173
55- UNESCO. (1989). *Recommendation on the safeguarding of traditional culture and folklore*. https://ich.unesco.org/en/events/unesco-general-conference-25th-session-1989-00313
56- UNESCO. (1994). *Global strategy for a representative, balanced and credible World Heritage List*. UNESCO World Heritage Centre. https://whc.unesco.org/en/globalstrategy/
57- UNESCO. (2003). *Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage*. https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-safeguarding-intangible-cultural-heritage
58- UNESCO. (2010). *Statement on the protection of religious properties within the framework of the World Heritage Convention*. UNESCO World Heritage Centre. https://whc.unesco.org/en/religious-sacred-heritage

59- UNESCO. (2011). *Recommendation on the historic urban landscape*. https://whc.unesco.org/en/documents/160163
60- UNESCO. (2018). *Gran Canaria recommendation on astronomical heritage and sacred places*. UNESCO World Heritage Centre. https://whc.unesco.org/document/168092
61- United Nations General Assembly. (1948). *Universal declaration of human rights* (A/RES/217(III)). *(Corrected year from source 1949)* https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_217(III).pdf
62- United Nations General Assembly. (1966). *International Covenant on Civil and Political Rights* (A/RES/2200A(XXI)). https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_2200A%28XXI%29_civil.pdf
63- United Nations General Assembly. (1981). *Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief* (A/RES/36/55). https://digitallibrary.un.org/record/27624
64- United Nations Human Rights Committee. (1993). *General comment No. 22: Article 18 (Freedom of thought, conscience or religion)*. https://docs.un.org/CCPR/C/21/Rev.1/Add.4
65- UNWTO. (2015). *Bethlehem declaration on religious tourism as a means of fostering socio-economic development of host communities*. World Tourism Organization. https://doi.org/10.18111/unwtodeclarations.2015.24.04
66- van den Hemel, E., Salemink, O., & Stengs, I. (2022). Introduction: Management of religion, sacralization of heritage. In E. van den Hemel, O. Salemink, & I. Stengs (Eds.), *Managing sacralities: Competing and converging claims of religious heritage* (pp. 1–18). Berghahn Books. https://doi.org/10.1515/9781800738225-003
67- WHC. (2015). *Policy for the integration of a sustainable development perspective into the processes of the World Heritage Convention*. UNESCO World Heritage Centre. https://whc.unesco.org/en/sustainabledevelopment
68- Wijesuriya, G. (2005). The past is in the present: Perspectives in caring for Buddhist heritage sites in Sri Lanka. In H. Stovel, N. Stanley-Price, & R. Killick (Eds.), *Conservation of living religious heritage: Papers from the ICCROM 2003 Forum on living religious heritage: Conserving the sacred* (pp. 31–43). ICCROM. https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2019-11/iccrom_ics03_religiousheritage_en.pdf

Research Paper

A Critical Framing of Religious Heritage Conservation Based on International Instruments and Contemporary Approaches

Nasim Asgari[1*]

1-Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, University of Science and Culture, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

asgari@usc.ac.ir

Extended Abstract

Aims: Religious heritage cannot be understood as a fixed category defined only by physical survival, historical age, architectural merit, or artistic significance. In contemporary heritage discourse, it is a fluid and constructed concept formed through the intersection of religion, culture, politics, collective memory, lived practice, and heritage-making. Its meaning is reshaped through institutional processes of selection, recognition, evaluation, and management. The central problem addressed in this study concerns the distance between religious communities' lived understanding of sacred places and the legal and administrative forms through which heritage institutions identify, assess, and regulate them. Once sacred places enter formal heritage systems, their meanings must be reformulated through concepts that can be recognized, protected, and managed. This enables protection, but may also reduce sacred value to general cultural, historical, social, or architectural criteria. Accordingly, the study traces the transformation of the normative foundations of religious heritage conservation in international instruments, explains the expansion of its field of intervention, and identifies unresolved conceptual and managerial challenges.

Materials & Methods: The research employed a qualitative, descriptive-analytical design based on documentary research. The evidence consisted of international conventions, charters, declarations, recommendations, resolutions, policy documents, and complementary legal, theoretical, and managerial texts concerning religious, sacred, tangible, intangible, and living heritage. Particular attention was given to documents issued by UNESCO, ICOMOS, ICCROM, the Council of Europe, and the United Nations. Documents were selected through purposive and theoretical sampling according to their relevance to the research question. Their authenticity, credibility, representativeness, and meaningfulness were assessed before inclusion. Relevant propositions were extracted and organized into chronological and thematic categories. Logical reasoning and comparative interpretation were used to identify relationships, discontinuities, tensions, conceptual shifts, and trajectories of development.

Findings: The findings show that the international protection of religious places developed through overlapping stages rather than a simple linear progression. Its earliest foundations emerged from two concerns: the immunity of religious buildings, property, institutions, and practices during armed conflict, and the recognition of freedom of religion, worship, and religious expression within human-rights frameworks. At this stage, the relationship among material form, sacred meaning, ritual practice, collective memory, and the custodian community was not yet treated as an integrated object of conservation. With the consolidation of the international cultural-heritage system, religious buildings and sites were incorporated into broader categories of cultural property, monuments, architectural ensembles, and sites. This strengthened formal protection, but required sacred significance to be expressed through historical, architectural, artistic, scientific, cultural, and, in some cases, Outstanding Universal Value. From the mid-1980s onward, international approaches expanded beyond the isolated building to encompass historical setting, access routes, pilgrimage, collective memory, continuity of worship, spiritual significance, and cultural landscape.

Later developments concerning authenticity, cultural diversity, intangible heritage, spirit of place, living religious heritage, sustainable management, and participatory governance broadened the field further. Rituals, narratives, traditional knowledge, community participation, tourism pressures, and relationships between sacred places and surrounding landscapes increasingly entered conservation discourse. This expansion showed that damage may occur without direct physical destruction: disruption of visual relationships, ritual routes, sacred times, patterns of use, or the continuing presence of the custodian community can weaken the sacred experience of place even when its material fabric remains intact. Nevertheless, three fundamental gaps persist. First, sacred value becomes institutionally legible mainly by being translated into general heritage categories, potentially distancing formal recognition from lived religious meaning. Second, the structural separation of tangible and intangible heritage fragments a living whole generated through the interaction of material form, ritual, memory, belief, use, and human presence. Third, although recent instruments emphasize participation, the custodian religious community is often treated as a consulted stakeholder rather than an actor with effective interpretive and decision-making authority. Together, these gaps reveal a deeper problem in defining the object of conservation.

Conclusion: The study interprets the historical evolution of international approaches as a process of the institutional reformulation of the sacred. Religious meaning becomes a matter of public responsibility when it is reformulated in terms that legal and heritage systems can recognize and administer. This process has widened conservation from physical immunity and freedom of worship to historical and architectural value, and subsequently to ritual, memory, spirituality, community, landscape, use, and sustainable governance. Yet conceptual expansion does not necessarily produce deeper recognition. Religious heritage should therefore be understood not as a collection of separable attributes but as a historically continuous and dynamic relationship linking sacred meaning, material form, ritual practice, collective memory, patterns and hierarchies of presence, and the custodian community. The legitimacy of restoration, adaptive reuse, access regulation, tourism development, or managerial reorganization depends on whether interventions preserve the place’s capacity to sustain religious life and sacred meaning. This does not imply unconditional priority for religious custodians over public responsibility or professional expertise. The custodian community holds interpretive authority regarding religious meaning and ritual continuity, conservation specialists assess effects on material fabric and heritage values, and public institutions safeguard rights, equitable access, and legal accountability. Credible conservation emerges when these forms of authority are coordinated without one absorbing the others. Conservation should neither freeze religious heritage into an unchanging historical condition nor accept every transformation in the name of living heritage. Change is legitimate only insofar as the relational structure sustaining sacred meaning, ritual continuity, memory, and spiritual attachment to place remains viable.

Keywords: Religious Heritage; Sacred Value; International Instruments; Conservation Challenges; Tangible and Intangible Dimensions.

This Journal is an open access Journal Licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License

(CC BY 4.0)